

DE WAANZIN TEN TOP

Tentoonstelling over 3.000 jaar toren van Babel

Van 2 mei tot en met 2 november is in het hoofgebouw van het Bijbels Openluchtmuseum in Heilig Landstichting bij Nijmegen dagelijks van 9.00 tot 17.00 uur de expositie 'De waanzin ten top: 3.000 jaar toren van Babel' te zien. De tentoonstelling laat aan de hand van aansprekende maquettes, objecten, gravures en spotprenten zien wat de echte toren van Babel voor een bouwwerk was en hoe kunstenaars later met het thema zijn omgegaan. Kinderen kunnen de tentoonstelling verkennen aan de hand van een spannende speurtocht.

De toren van Babel heeft door de eeuwen heen voor velen tot de verbeelding gesproken. In de bijbel kunnen we lezen hoe mensen beginnen met de bouw van deze enorme toren en hoe God de voltooiing ervan voorkomt door de spraak te verwarren. Hoe kwam men aan deze ideeën en in hoeverre komen ze overeen met de echte toren van Babel?

Toen Jahwe neerdaalde om de stad en de toren die de mensen bouwden in ogeschouw te nemen, zei Hij: "Nu zijn ze één volk en spreken zij allen dezelfde taal. Wat zij nu doen is nog maar een begin; later zal geen enkel van hun plannen meer te stuiten zijn. Laten wij neerdalen en verwarring brengen in hun taal, zodat de één niet meer verstaat wat de ander zegt." En Jahwe dreef hen vandaar naar alle kanten de hele aardbodem over, en er kwam een einde aan de bouw van de stad.

(Genesis 11, 5-8)

De toren als archeologisch monument

De toren van Babel was niet de enige in zijn soort. In het oude Mesopotamië bouwde men zulke torens wel vaker en noemde ze 'ziggurats', wat te maken heeft met 'hoog oprijzen'. De oudste voorbeelden zijn verhoogde tempelcomplexen van 4.000 jaar voor Christus, de zogenaamde terrastempels. Geleidelijk ontwikkelden deze terrastempels zich tot hoge tempeltorens.

Eind vorige eeuw ging de Duitse archeoloog Robert Koldewey op zoek naar de resten van het historische Babylon. De beroemde toren naast de tempel van de stadsgod Marduk aan het eind van de processiestraat, bleek vrijwel tot de bodem toe verdwenen te zijn. Opgravingen toonden aan dat hij gebouwd was tijdens de regeringsperiode van koning Nebukadnessar (605-562 v. Chr.).

Veel geleerden hebben daarna geprobeerd een reconstructie te maken van de toren. Ze berekenden dat de basis ervan ongeveer 1.600 vierkante meter moet zijn geweest en dat de toren ruim 90 meter hoog was. Aan de voorzijde bevond zich een lange trap. Op het onderste terras waren nog vijf kleinere lagen gebouwd. De zevende laag werd gevormd door een tempel waarvan de buitenkant was versierd met blauw geplazuurde tegels.

De toren in de bijbel en andere geschriften

Hoewel de bijbel de meest bekende schriftelijke bron vormt voor de toren, vermelden ook auteurs van andere geschriften hem, zoals bijvoorbeeld de Griekse en joodse geschiedschrijvers Herodotos en Flavius Josephus. Deze laatste legt in zijn weergave van het verhaal de nadruk op de menselijke hoogmoed: mensen wilden zelf een beslissende invloed uitoefenen op hun leven en hun lotsbestemming. De 'moraal van het verhaal' is dan, dat iedere poging van de mens om iets te bereiken buiten God om tot mislukken gedoemd is. Het thema van de overmoedige mens die zijn eigen grenzen niet kent, komt op vele andere plaatsen in de

wereldliteratuur voor, met name in veel oude Griekse mythen en sagen. Meer recent brengt Marcel Möring de toren nog ter sprake in zijn roman 'In Babylon', waarin een zestigjarige sprookjesschrijver op zoek gaat naar zijn joodse familiegeschiedenis en zijn plaats daarin (Meulenhoff, Amsterdam, 1977, ISBN 90-290-5374-7).

Het bijbelverhaal over de torenbouw van Babel volgt direct op het verhaal over de zondvloed, waarin God de mensen verdelgde door enorme overstromingen over de gehele aarde; alleen Noach met zijn ark bleef gespaard. Blijkbaar was de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs onvoldoende om de mensen te leren dat ze de goddelijke geboden moesten respecteren. In de meest gebruikelijke en traditionele interpretaties van dit fantasierijke verhaal over de spraakverwarring wordt vrijwel altijd het accent gelegd op het bestraffen van de menselijke arrogantie: God neemt revanche en stuurt de onderlinge samenwerking in de war om een einde te maken aan de overmoedige plannen van de torenbouwers. Spraakverwarring als een soort vergeldingsmaatregel, zou je kunnen zeggen. Verrassend is echter een andere interpretatie: om te voorkomen dat mensen gaan klitten en op een kluitje blijven zitten, verspreidt God hen over de aarde en laat hen verschillende talen spreken. Alleen op deze manier kan de aarde bewerkt, gevuld en beheerd worden. Mensen kregen daardoor de mogelijkheid zich mondiaal en in vrijheid te ontwikkelen, hun eigen verhaal te vertellen en onderling uit te wisselen. Pluriformiteit dus als een unieke mogelijkheid om te luisteren naar elkaars opvattingen en denkbeelden, een ongekeerde kans om te groeien aan ervaringen en belevingen van de ander. In dit licht zou je de Babelse spraakverwarring ook een godsgeschenk kunnen noemen.

Het beeld van de toren in de kunst

Door de eeuwen heen heeft het verhaal van de torenbouw van Babel vele kunstenaars over de hele wereld inspiratie geboden voor hun artistieke uitingen.

Met name vanaf het jaar 1000 neemt het aantal voorstellingen over de torenbouw toe. De afbeeldingen zijn in grote lijnen een getrouwe weergave van het bijbelverhaal. Indrukwekkende voorbeelden zijn te vinden op mozaïeken in een aantal twaalfde-eeuwse Italiaanse kerken en gebouwen, zoals de San Marco in Venetië en het Palazzo Reale in Palermo. Middeleeuwse kunstenaars legden vooral de nadruk op de bouwtechnieken; op veel miniaturen is dan meestal ook een groot aantal bouwlieden ijverig aan het werk.

Hoewel het bijbelverhaal dit niet vermeldt, zien we in de latere Middeleeuwen vaak de vernietiging van de toren. Een belangrijke verandering bestond erin, dat men de toren van Babel ging zien als een voorafbeelding van en verwijzing naar het wonder van Pinksteren, toen juist het omgekeerde van een spraakverwarring gebeurde. In geïllustreerde werken zijn beide voorstellingen dan ook vaak gecombineerd (zie in dit verband 'School en Godsdienst' 1992/1, p. 4: 'Van spraakverwarring tot talenwonder').

In zestiende eeuw wordt de 'heidense' toren van Babel gekerstend en opgenomen in de christelijke beeldtaal. De toren wordt als het ware de zetel van de goddelijke wijsheid. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw ontwikkelt zich geleidelijk een nieuw beeld: dat van een spiraalvormig bouwwerk. In bouwkundig opzicht staat deze vorm ver af van de oorspronkelijke ziggurats, maar toch is er wel een verbinding te vinden. Rondreizende Europeanen zagen namelijk de minaretten ('spiralen') op Oosterse moskeeën en brachten de beelden en informatie daarover mee naar huis. Bovendien geeft de tekst van Herodotos aanleiding genoeg om aan te nemen dat de toren rond was en met trappen omgeven.

In dezelfde eeuw verschuift de aandacht van het moralistische naar aandacht voor de enorme afmetingen en de schoonheid van de toren. Deze wordt vervolgens op een heel realistische manier weergegeven en niet afgedaan als een onmogelijke poging van de mens om God te

evenaren. Kunstenaars gaan er trots op te laten zien dat de mens in staat was een dergelijk bouwwerk te maken.

De techniek van de houtsnede biedt kunstenaars nieuwe mogelijkheden om de toren uit te beelden. Zo vervaardigde Hans Holbein de Jonge rond 1526 een houtsnede waarop hij de toren van Babel afbeeldt als een rond gebouw met een koepelvormig dak. Deze weergave geldt als karakteristiek voor de zestiende eeuw. Een opvallende ontwikkeling was ook de aandacht voor steeds meer details en indrukwekkende taferelen, waarbij ook het omringende landschap alle ruimte krijgt. De belangrijkste voorbeelden van deze geschilderde Babelvoorstellingen zijn de werken van Pieter Brueghel de Oude (1520-1569).

In de loop van de zeventiende eeuw begint men zich meer en meer te interesseren voor het uiterlijk van de ware toren van Babel. De Jezuïetenpater Athanasius Kircher publiceerde een baanbrekend werk waarin hij de verschillende versies van het verhaal behandelt, ingaat op de taalkundige achtergronden van de spraakverwarring en bovendien allerlei reconstructietekeningen (met precieze berekeningen over de - miljarden - hoeveelheid benodigde bakstenen) maakt. Maar vanwege het ontbreken van goede en betrouwbare archeologische informatie en de kennis om kritisch om te gaan met teksten uit het Oude Testament, leidde dit tot weinig realistische resultaten. Pas in de achttiende eeuw ontstaan voorstellingen die aanzienlijk dichter bij de realiteit blijven dan voorheen het geval was. De meeste afbeeldingen uit de laatste twee eeuwen laten de toren zien als een spiraalvormig gebouw, waarvan de top vaak in de wolken ligt. Ze vallen globaal genomen uiteen in twee groepen. Enerzijds zien we traditionele voorstellingen met als doel de illustratie van bijbeluitgaven, anderzijds ontstaan voorstellingen met een min of meer maatschappijkritische of spottende inhoud, waarbij menselijke hoogmoed het centrale thema is.

Spannende speurtocht voor kinderen

Bij de expositie 'De waanzin ten top' is voor de hoogste klassen van het basisonderwijs een spannende speurtocht ontwikkeld. Deze speurtocht bestaat uit een vouwblad met daarop twaalf kunstwerken en maquettes die op de tentoonstelling te zien zijn. Uit elke afbeelding is echter met de computer een detail weggepoetst. Deze details bevinden zich elders op het vouwblad. Het is de bedoeling dat de kinderen met het vouwblad op zoek gaan naar de afgebeelde kunstwerken en maquettes. Eenmaal gevonden, kunnen ze het kunstwerk vergelijken met het plaatje op het vouwblad en kijken welk stukje er ontbreekt.

Bij elk kunstwerk staat een cijfer en bij elk detail een letter. Wanneer ze de goede cijfers bij de juiste plaatjes zetten, ontstaat er een woordgroep.

De tekst van dit artikel is gebaseerd op (een samenvatting van) de catalogus die verscheen bij de expositie 'De waanzin ten top' en op de bijdrage 'Spraakverwarring als godsgeschenk' in het boek 'Godgeleerd: bespiegelingen over onderwijs en levensbeschouwing in tekst en beeld', KPC Groep, 's-Hertogenbosch, 1997.

DE WAANZIN TEN TOP

De tentoonstelling 'De waanzin ten top' is te zien in het Bijbels Openluchtmuseum, Profetenlaan 2, 6564 BL Heilig Landstichting.

Duur van de tentoonstelling: 2 mei tot en met 2 november. Openingstijden: dagelijks van 9.00 - 17.00 uur.

Bij de tentoonstelling is een catalogus verkrijgbaar met prachtige kleurenillustraties; prijs f 24,50. De speurtocht voor kinderen kost f 2,50.

Voor meer informatie: telefoon 024 382 31 10, fax 024 382 31 11.